

Izvirni znanstveni članek (1.01)

Bogoslovni vestnik 77 (2017) 2, 311—324

UDK: 272-9(497.4)''19'':342.7

Besedilo prejeto: 6/2017; sprejeto: 7/2017

Urška Lampret in Peter Rožič

Braniteljica življenja: Cerkev in človekove pravice med komunistično revolucijo

Povzetek: Kako je in naj bi katoliška Cerkev na Slovenskem ravnala glede obrambe človekovega življenja in dostojanstva med komunistično revolucijo? Revolucija Cerkve kot edine vidnejše javne institucije ni obvladovala, je pa vzpostavila načela, ki so Cerkev prisilila v tu in tam etično sporne rešitve. Medtem ko stroka ostaja neenotna glede narave medsebojnega vpliva Cerkve in revolucije, članek za razumevanje ideološkega nasprotovanja med Cerkvijo in revolucijo najprej kontekstualizira odnos Vatikana do komunistične revolucije. Obenem preuči teološke in zgodovinske študije o komunistični revoluciji in analizira vlogo krščanskega nauka pri dolžnosti Cerkve glede obrambe življenja. Študija ugotovi, da je bila Cerkev na Slovenskem postavljena v obrambno držo, in če ne bi varovala človekovih pravic, bi samo sebe razumela, kakor da zanemarja svoje poslanstvo bolj, kakor ga je z uporabo nekaterih drž in postopkov, analiziranih v članku. Med revolucijo je Cerkev to etično dolžnost izpolnjevala ne le zaradi svojih verskih nazorov, temveč tudi zaradi poudarjanja pomembnosti krščanske drže do upora.

Ključne besede: revolucija, katoliška Cerkev, komunizem, obramba, človekovo dostojanstvo, Slovenija

Abstract: **Defender of Life: Church and Human Rights during the Communist Revolution**

How the Catholic Church on Slovenian territory acted or was supposed to act in order to protect human life and dignity during the Communist Revolution? The Communist Revolution failed to gain control over the institution of the Catholic Church. On the other hand, the revolution managed to establish some principles that forced the Church into some ethically controversial positions. While theologians do not agree on the nature of the relationship between the Church and the Revolution, this article contextualizes the attitude of the Vatican towards the Communist Revolution in order to understand the ideologic divergence between the two. The article also presents theological and historical research on the Communist Revolution and analyzes the role of the Christian teaching of the Church's duty to defend human life. The study shows that the Church on Slovenian territory was put in a defensive position and had it not protected human rights during the Communist Revolution, it would have

offended its own mission to a greater extent than it did using the inappropriate methods and attitudes analyzed in this article. During the Revolution the Church implemented its duty of protection of human rights not only for religious reasons, but also because of the importance of Christian attitude towards anti-communist resistance.

Key words: Revolution, Catholic Church, Communism, defense, human dignity, Slovenia

1. Uvod

Komunistična revolucija na Slovenskem pomeni mejnik odnosa med rimskokatoliško Cerkvijo in državo. Trenja med obema institucijama so obstajala že pred drugo svetovno vojno, med revolucijo oziroma v komunizmu po drugi svetovni vojni pa je državne strukture obvladoval »revolucionarni tabor«, ki pomeni enega od primarnih povodov za družbenopolitični razkol. Ne glede na to, da so bila glede odnosa med državo in Cerkvijo mnjenja deljena tudi v »katoliškem taboru« (Juhant 2009), je Cerkev med komunizmom ostala edina vplivnejša javna institucija, ki je komunizem ni prevzel. Zato je vprašanje, kako je in naj bi katoliška Cerkev ravnala med komunistično revolucijo, pomembno ne samo iz zgodovinskega pogleda, temveč tudi iz teološko-filozofskega. Medtem ko stroka ostaja neenotna glede narave vpliva Cerkve na revolucijo in čeprav Cerkve revolucija ni obvladala, je revolucija vzpostavila načela, ki so Cerkev glede odnosa do države prisilila v tu in tam sporne etične rešitve.

Študija ugotavlja, da nezmožnost obvladovanja Cerkve kot družbene institucije izvira tako iz ideologije komunizma kakor iz doktrine krščanstva. Drugotni vzrok je praktični odnos med komunizmom, ki je državo »ugrabil«, in krščanstvom katoliške Cerkve med samo revolucijo. Komunizem namreč »z revolucionarno ostjo dopušča malo možnosti za alternativo«. (Juhant 1995, 24) V tem oziru je bila Cerkev med revolucijo postavljena v izrazito obrambno držo. Zato je v možnosti obrambe človekovih pravic videla eno od ključnih poti. Cerkev je postala svojevrstna braniteljica življenja. Krščanski nauk namreč nalaga Cerkvi dolžnost obrambe človeka in njegovega dostojanstva. Ta dolžnost izhaja iz religioznih načel in iz človeške soodvisnosti. (Kovačič Peršin 2014, 153)

Prvi argument te študije o dolžnosti obrambe in upora temelji na ideološki legitimaciji obrambe človeškega življenja nasproti komunistični revoluciji. Drugi argument pomeni zgodovinski problem komunistične revolucije kot zločina proti človeštvu, saj za dosego cilja upraviči uporabo človeškega življenja kot sredstva. Tretji argument se opira na analizo različnih možnih in udejanjenih načinov protiobrambe Cerkve. Kot protiargument študija obravnava ločenost Cerkve in države ter v posameznih primerih neprimerno in krščansko nesprejemljivo delovanje nekaterih vplivnejših katoličanov.

2. Ideološka legitimacija obrambe nasproti komunistični revoluciji

Prvi argument o dolžnosti upora Cerkve proti revoluciji temelji na ideološkem razlikovanju.¹ Za jasnejše razumevanje stališča krščanstva do komunizma in narobe je potrebno metodično razlikovanje glede na krščanski nauk in glede na komunistično ideologijo. V tem poglavju bomo ob ideološki in dogmatični opredelitvi človeka in skupnosti strnjeno pokazali na bistvene podobnosti in različnosti med samim krščanstvom in komunizmom. V tem oziru je potrebna analiza obeh stališč do odnosa med osebo in skupnostjo.

Cerkev obsodi komunizem v okrožnicah Pija IX. *Qui Pluribus* (1846) in Pija XI. *Divini Redemptoris* (1937). Pij XI. v okrožnici *Divini redemptoris* komunizem obsodi, ker »je komunizem globoko sprevržen« (58), ne zaradi zgodovinskih okoliščin ali podlosti posameznikov, ampak ker sta krutost in nasilje naravna posledica sistema (21). Druga pomembna značilnost komunizma, ki jo papež Pij XI. obsodi, je brezbožnost komunizma.

»Prvič v zgodovini smo priča premišljeno hotenemu in skrbno pripravljene-
nemu boju človeka proti vsemu, kar je božjega. Komunizem je po svojem
bistvu brezbožen in smatra vero kot opij za ljudstvo, saj verski principi, ki
govorijo o življenju onkraj groba, proletarca odvrčajo od občudovanja
tuzemskega sovjetskega raja.« (22)

Tretji vidik komunizma, ki je v nasprotju s krščanstvom, pa je etika komunizma. Komunizem človeka oropa njegove svobode in moralnih načel, vzame človeški osebi dostojanstvo in moralne zadržke proti širjenju zla. (9–10) Komunizem naj bi bil po Marxu edina možna rešitev socialnega vprašanja tedanjega časa. Po drugi strani pa leta 1891 v okrožnici *Rerum Novarum* papež Leon XIII., predhodnik Pija XI., predloži smernice za rešitev socialnega vprašanja. Kot rešitve ne navede revolucionarnega preobrata, temveč ponudi več drugih možnosti, vključno s konkretnimi navodili, v katerih predlaga vzpostavitev zakonov, ki bi branili delavske pravice (zlasti v paragrafu 29). Navodila, ki bi preuredila socialno problematiko, spre-gledajo komunizem, ki rešitev vidi zgolj v revoluciji. Okrožnica *Rerum Novarum* pokaže, da se je Cerkve še pred nastopom revolucije zavedala socialne problema-tike, ki je deloma tudi vodila v revolucijo.

Pomemben vidik okrožnic je njihova obvezujočnost za katoličane (Ušeničnik 1940, 11). Okrožnice, ki zadevajo socialno vprašanje, so torej obvezovale delov-nje kristjanov v času vojn in revolucije. Toda javnomnenjska raziskava iz leta 1969 nakazuje, da omenjene okrožnice za slovenske katoličane niso *a priori* obvezujo-

¹ Kakor natančno pojasnjuje Jeffrey Goodwin (2001, 3–35), se revolucija izraža na več načinov. Že Aristotel jo v petem poglavju *Politike* pojmuje na dva načina in v tej študiji je izraz uporabljen v smislu prvega tipa. Revolucija pomeni popoln preobrat na družbenopolitični ravni življenja v kratkem času in zato tudi zahteva upor (prvi tip). Če upornikov in nasprotnikov revolucije ne bi bilo, bi bila to zgolj revolucija kot sprememba političnega režima in družbenega življenja (drugi tip).

če.² Katoličani naj bi bili svobodni v sprejemanju ali nesprejemanju stališč cerkvene učiteljstva (Toš 1969; Roter 1976). A kljub temu da je bila raziskava narejena po revoluciji, lahko rezultat prilagodimo razmeram iz časa revolucije. Kratek pregled cerkvene doktrine omogoča razumevanje odziva Cerkve na dejstvo komunistične revolucije v Sloveniji.

Komunizem za temelj novonastale družbene ureditve postavlja popolnoma svobodnega človeka, ki je osnovna celica idealne skupnosti, vendar pot do popolne uveljavitve sistema temelji na revoluciji. Grefthen v svoji knjigi *Komunizem in krščanstvo* trdi, da človek, ki sprejme Kristusa, *a priori* zavrne komunizem kot ideologijo in način življenja (1952, 16). Podobno kakor Grefthen odnos med komunizmom in krščanstvom opisuje tudi okrožnica papeža Pija XI. *Divini Redemptoris*, ki trdi, da je »komunizem nekaj bistveno slabega, zato v nobeni stvari ne bo z njim sodeloval, komur je mar krščanska kultura«. Takšno pojmovanje odnosa krščanstva do komunizma zavrača vsakršno sodelovanje s komunisti. Besançon glede odnosa med komunizmom in krščanstvom piše, da je

»komunizem imel dobre argumente, s katerimi je krščanstvo obsodil, da je opij za ljudstvo, namišljeno bežanje, nemočna tolažba pred stanjem krivice, za katero je bila krščanska vera sama po sebi odgovorna. /... / Če si postal komunist, si dobil občutek, da se je končno začela uresničevati zapoved ljubezni, pri čemer je bil razum lahko miren, saj je slonel na znanstveni osnovi.« (2014, 95–96)

Komunizem po eni strani vsebuje elemente splošnih vrednot krščanstva, kakor so poudarek na skupnosti uresničitvi bratske ljubezni ter enakost in enakovrednost. Po drugi strani pa se komunizem s specifično interpretacijo teh vrednot od krščanstva bistveno razlikuje. (Grefthen 1952, 8–10; Bennet 1948, 49–53) Ključna razlika med krščansko skupnostjo in komunistično je pogled na osebo in na razmerje do nje. Pri obeh pripadnik skupnosti proda/razda in deli premoženje. Vprašanje pa nastopi glede vzroka, vzgiba in namena takšnega ravnanja. Vzgeb naj bi v krščanstvu in krščanski skupnosti temeljil na notranji osebni ljubezni do Boga in do bližnjega, medtem ko v (praktičnem) komunizmu skupnost temelji na marksističnih zakonih in vzgibih od zunaj. Krščanstvo se udejanja v skupnosti, vendar ne pod prisilo in nikoli z razosebljenjem, temveč s samostojno odločitvijo in spoznanjem, ki ni odvisno od sprejetja v skupnost. V idealistični komunistični skupnosti naj bi človek resda deloval v prid skupnosti iz svojih lastnih vzgibov in osebne svobode. (Marx 1848) Toda komunizem kot temelj skupnosti ne predpostavlja zgolj posameznikov, ki naj bi jih združeval sistem, ampak tudi močno in tu in tam nasilno zunanjo prisilo sistema. Skupnost oziroma sistem v tem primeru temelji na lastno-

² Slovenska javnomnenjska raziskava leta 1969 je vsebovala vprašanje: »Gotovo vam je znano, da Cerkev objavlja različna stališča o verskih, moralnih in družbenih vprašanjih našega časa (papeške enciklike, pastirska pisma škofov, razlaga nauka v pridigah in pri spovedi). Kakšen je vaš odnos do teh Cerkvenih stališč?« 264 vprašanih je prepričanih, da so cerkvena stališča za kristjana obvezujoča v vseh vprašanjih, medtem ko jih 882 meni, da so za verne cerkvena stališča zgolj priporočila za delovanje ali pa so obvezujoča stališča o moralnih in družbenih vprašanjih ali verskih resnicah. (Toš 1969)

stih posameznika in ne na odnosnosti. V krščanstvu pa skupnost sestavljajo osebe, ki so definirane z odnosom do sočloveka. »Vsi verniki so se družili med seboj in imeli vse skupno: prodajali so premoženje in imetje ter od vsega delili vsem, kolikor je kdo potreboval.« (Apd 2,44–45) Za uveljavitev sistema, kakor ugotavlja Girard, je bilo v komunizmu treba žrtvovati posameznika, skupino ljudi, kajti drugače vzpostavitev novega političnega in družbeno ekonomskega sistema ni mogoča (2006). Komunizem in z njim povezana revolucija sta v nasprotnikih režima videla oviro, ki jo je bilo treba odstraniti. Posameznike je na podlagi obljub o lagodnem življenju in o osvobodeni deželi in z ustrahovanjem prepričevala, naj se pridružijo revolucionarnemu gibanju. (Griesser - Pečar 2005; Stanovnik 2009) Komunizem za svojo utemeljitev predpostavlja revolucijo, ki temelji na izničenju človeka in človekovega dostojanstva. Pot, ki bi komunizem privedla do popolne skupnosti in v kateri bi vsak posameznik deloval svobodno in za dobro skupnosti, je za krščanstvo nesprejemljiva. (Petkovšek 2015, 242; 2016, 216)

Poleg razloga, ki temelji na ideološki opredelitvi, je razlog za problematiko v odnosu tudi v praktični vlogi Cerkve v tedanji družbi. Cerkev kot pomemben dejavnik v življenju posameznika in bistven tvornik družbenega življenja tistega časa je bila, poleg politične strukture, predmet revolucionarnega gibanja. Med vojno in obenem med revolucijo etična načela skušajo biti na novo vzpostavljena, v skladu z ideologijo revolucionarnega sistema. Obstoječa etična načela so zanikana. Do drugega vatikanskega koncila je torej tudi med komunistično revolucijo na Slovenskem imela Cerkev pomembno vlogo pri udejstvovanju v politiki. Duhovniki so, na primer, na podeželju pogosto pomenili glavni vir informacij. Pomenili so moralno avtoriteto. Komunizem s svojo težnjo po obvladovanju in posredovanju resnice ni mogel dopustiti delovanja duhovnikov. Tako je s svojimi gesli in idejo prodiral v človeški čut za pravičnost. Zaradi edinstvenega krščanskega nauka o pravičnosti in ljubezni do bližnjega je komunistična revolucija v Cerkvi videla potencialno in dejansko nevarnost. V Girardovem pomenu besede ima Cerkev kot »grešni kozel« za komuniste »fantastično moč« (2006). Grešnemu kozlu je naložena krivda in z žrtvovanjem tega kozla je obnovljen družbeni red. Kakor ugotavlja Griesser - Pečarjeva, je bil

»prvotni načrt komunistične revolucije Cerkev zatreti, podobno kakor je zatrla politično opozicijo, vendar je kmalu morala spoznati, da ima Cerkev premočno podporo v prebivalstvu. Poleg tega je njena struktura mednarodna. /... / Zato so skušali njene predstavnike moralno onemogočiti.« (Griesser - Pečar 2005, 295)

Z moralno degradacijo predstavnikov Cerkve naj bi komunistična oblast omogočila in povzročila nezaupanje v samo institucijo, s tem pa bi Cerkev izgubila svoje vernike, ki so takrat pomenili večino slovenskega naroda. Obenem so Cerkev označili za sodelavko okupatorja; s tem je postala lahka in opravičljiva tarča in žrtev tako imenovanih borcev za svobodo naroda. (Lampret 2016)

Na podlagi opisanega ideološkega razlikovanja in problematičnega odnosa, ki izhaja iz faktičnih razlogov, lahko razberemo tako zavestni kakor nezavedni sovra-

žni odnos komunizma do Cerkve in narobe. Teza naše študije je, da je revolucija v Sloveniji zahtevala upornike, drugače bi govorili zgolj o uveljavitvi novega družbenopolitičnega sistema (Goodwin 2001, 3–9). Če bi se Cerkev podredila revoluciji in ji pustila, da jo upravlja, bi revolucija potrebovala drugo družbeno skupino (Vode 2004). Komunistična revolucija je bila v svojem bistvu kršitev človekovih pravic, pravice do življenja in do svobode. Za uspeh je žrtvovala posameznike in družbene skupine, ki bi revolucijo ogrozili.

3. Komunistična revolucija kot zločin proti človeštvu

V tem poglavju se ustavimo ob zgodovinskih in teoloških dognanjih, ki opisujejo komunistično revolucijo, še posebno na Slovenskem. Komunistična revolucija za dosego cilja, torej uveljavitve komunizma kot družbenopolitičnega in kulturnega sistema, dovoljuje skoraj vsa sredstva, vključno z ustrahovanjem in z žrtvovanjem človeškega življenja (Besançon 2014, 51). Revolucija kot temelj komunizma negira človekovo pravico do življenja v luči želenega revolucionarnega cilja. Morebitna predaja nasprotnikov v komunistični revoluciji ni bila mogoča, razen za ceno izgube osebnostne in skupnostne integritete. Če bi predaja brez drastičnih posledic obstajala, bi nasprotnik postala kaka druga družbena skupina. (Marx 1848) Drugače od komunistične revolucije krščanstvo pojmuje človeško življenje kot nedotakljivo. Življenje je človeku podarjeno. Človek ne sme odvzeti življenja drugega človeka ali mu kako drugače kratiti osebno svobodo. (Grefthen 1952) Svoboda enega človeka je omejena s svobodo drugega. Komunizem se resda v ideološki zasnovi opira na zlato pravilo, ki naj bi se v polnosti udejanjilo in uresničilo v porolucionarni in globalni skupnosti. V takšni idealni skupnosti naj bi se zapoved ljubezni v polnosti udejanjila. Opisana obljuba čiste in popolne ljubezni je zato mamljiva, tudi za kristjane. Vendar je pot, ki bi privedla do takšne skupnosti, v popolnem neskladju s krščanstvom. (Besançon 2014, 35–36)

Polno udejanjanje ljubezni v krščanskem pomenu predpostavlja brezpogojnost, samo darovanje in nesebičnost. Ljubezen v takšnem pomenu presega meje mogočega. Zlato pravilo oziroma zakon recipročnosti se v različnih oblikah drugače najde v vsaki kulturi. Samo zlato pravilo ni zgolj religijske narave, temveč ima v prvi vrsti preživetveni namen. Če bi človek zapadel v krog maščevanja, bi to lahko privedlo do izumrtja človeškega rodu. V tem smislu so kristjani dolžni spoštovati zapovedi, ki jih imajo kot kristjani (verska etika), in obenem spoštovati državne zakone. Potemtakem kristjani delujejo v skladu z normativi krščanskega delovanja v političnih in gospodarskih okvirih neke določene države. Krščanstvo poleg prepovedi maščevanja pozna tudi zapoved ljubezni do Boga, do bližnjega, do sebe in do nasprotnika oziroma sovražnika. Koliko se je omenjena zapoved uresničila v zgodovinskem dogajanju revolucije, bomo povedali pozneje.

Pravica do življenja vsebuje pravico do svobode, svobodnega odločanja, mišljenja in do verovanja. Svoboda kot temeljna pravica človeka definira z dostojanstvom. »Bistvo osebe in njenega dostojanstva je njena moralna drža, ki predpo-

stavlja svobodo, izvor svobode pa je v umskosti.« (Petkovšek 2016, 171) Kakor trdi Bonaventura, je temelj osebe dostojanstvo, ki človeka loči od drugih individuumov. Krščanstvo temelji na odnosu, ki predpostavlja svobodno in osebno odločanje. Komunizem, kakršen se je izvajal med revolucijo na Slovenskem, pa je v praksi zavestno kršil človekovo pravico do svobodnega odločanja, mišljenja in veroizpovedi. Čeprav je bila svoboda veroizpovedi ustavna pravica (Jugoslovan 1931), so bili med drugo svetovno vojno ukinjeni vsi cerkveni prazniki. Navzočnost pri cerkvenih obredih je bila nesprejemljiva za pedagoške delavce in za druge uslužbenke javnega sektorja. Skrivanje po zakristijah med obredi je postalo stalnica. Samo versko udejstvovanje pa je bilo kaznovano z odvzemom bonitet in z ustrahovanjem. (Stanovnik 2009) Iz teh in drugih revolucionarnih prijemov lahko sklepamo, da je bila kršena človekova pravica do svobodne veroizpovedi.³

Pri zagotavljanju spoštovanja človekovih pravic ima primarno odgovornost država oziroma njene institucije (Hubert in Weiss 2001). Ker so vladne institucije in nevladne organizacije med revolucijo obvladovali revolucionarji, je bila Cerkev ena od redkih institucij, ki se je lahko postavila – in morebiti edina, ki se je čutila hkrati sposobno in dolžno postaviti se – na stran človeka in človekovih pravic. Sekundarna odgovornost pri obrambi človekovih pravic je resda na posameznikih. Verniku zemeljsko življenje ne pomeni toliko, da ga ne bi žrtvoval zaradi svojega lastnega prepričanja. Če bi bila takrat večina kristjanov pripravljena žrtvovati svoje življenje, bi (morda tudi je) religija in s tem krščanstvo slavila moralno zmago nad komunistično revolucijo. Vendar so tako verni kakor neverni (moški) bili v času druge svetovne vojne pogosto postavljeni pred dejstvo izključujoče izbire med vključitvijo v »deželno samoobrambno enoto« (slovensko domobranstvo), v obvezno delovno službo (*Aufbaudienst*), v nemško vojsko (*Wehrmacht*), v Waffen SS, v organizacijo TODT ali novo italijansko vojsko. Vojaška služba je bila namreč obvezna, mesto služenja pa si je posameznik izbiral sam. (Griesser - Pečar 2007, 295) Alternativa predvidenim tipom vojaškega služenja so bili slovenski partizani kot oblika vojske (ali paravojske) v ilegali. Slovenci so se med drugo svetovno vojno borili proti okupatorju, mnogi pa tudi proti komunistični revoluciji, ki je sprožila državljansko vojno. (Granda 2008, 211) Nekateri so se partizanskim enotam priključili zaradi njene alternativnosti okupatorjevi vojski. Drugi so se partizanskim enotam priključili zaradi cilja, ki so ga označevali kot narodnoosvobodilna borba, spet drugi pa zaradi ideološke usmeritve.

Pri tem gre opozoriti na razlikovanje med po eni strani ideologijo in teorijo ter po drugi strani dejanskim uveljavljanjem komunizma v praksi. Ideologija se je v marsičem razlikovala od dejanskega udejanjanja komunizma v praksi. Bennett pravi, da »težnja revolucionarjev, ki želijo vključiti v sistem posameznike ne glede na njihov interes, spremeni v sovražnike in nasprotnike sistema vse, ki bi lahko ogrozili njihovo moč, vključno z nekaterimi bolj idealističnimi pripadniki sistema«

³ Pri tem smo vzeli v obzir zgolj navzočnost posameznih vernikov pri verskih obredih in ne duhovnikov in drugih cerkvenih dostojanstvenikov. O njih in o njihovih (prirejenih) procesih piše Tamara Griesser - Pečar v knjigi *Cerkev na zatožni klopi* (2005). Primeri, kakor jih opisuje Griesser - Pečarjeva, pričajo o zanikanju človekove pravice do svobode, do izbire. Svoboda je tista tvarina, ki človeka povzdiguje nad druga bitja.

(1948, 123). Obenem ne gre zanemariti niti razlikovanja med krščanskim naukom in krščanskim delovanjem. Tudi če nauk Cerkve temelji na načelih, ki ohranjajo človekove pravice in človekovo dostojanstvo naproti komunistični ideologiji, je bilo praktično delovanje Cerkve in kristjanov nemalokrat v samem nasprotju z naukom.

Evropski parlament je z resolucijo Evropskega parlamenta z dne 2. aprila 2009 o evropski zavesti in totalitarizmu (ki v Sloveniji še ni sprejeta) obsodil komunistične revolucije kot zločin proti človeštvu in človekovemu dostojanstvu. Pri tem ni bistvena delitev na ene in druge, na rablje in žrtve, temveč spoznanje praktičnega komunizma kot zmote, ki je prizadela človeštvo. Za komunistično revolucijo na Slovenskem Jože Pučnik predlaga znanstveno-strokovno oceno komunističnega obdobja. Te ocene sama politika ne more predložiti, možno in potrebno pa je sodelovanje vseh sfer političnega in družbenega življenja. (1993, 136) Na podlagi takšnega argumenta je možno sklepati, da težava ni zgolj v odnosu krščanstva in komunizma, ampak v vseh odnosih, ki so se oblikovali med revolucijo. Na podlagi ocene, ki bi povzela resnico in utrdila narodni spomin, bi ponotranjili narodno identiteto. S tem bi dobili zakonsko ureditev, ki bi obravnavala vojne in moralne krivice iz časa komunističnega režima.

4. Dolžnost do upora proti revoluciji in načini obrambe

Po razmisleku o upravičenosti obrambe človekovega življenja nasproti revoluciji na podlagi ideološkega razhajanja se postavlja vprašanje o dejanskem odzivu kristjanov in Cerkve. Kako so se na dejstvo revolucije odzvali kristjani na raznih stopnjah cerkvene hierarhije? Kateri povodi so botrovali posameznikovim odločitvam? Problem, ki je še danes srž nesoglasij, sta upravičenost uporabe tu in tam spornih sredstev za doseg nekega cilja in domnevno nesodelovanje Cerkve pri uporabi proti okupatorju.

Bennet ponuja pomemben argument, ki kristjanom in drugim dovoljuje obrambno držo: »V kolikor človek ne prepreči zla, je soodgovoren za to zlo. V kolikor se trudi preprečiti to zlo, mora pri svoji odločitvi in metodi obrambe sprejeti neke kompromise.« (1948, 61) Podobno bi lahko sklepali glede delovanja Cerkve na Slovenskem med komunistično revolucijo, ko je bila Cerkev postavljena v obrambno držo. Vendar tudi če ne bi bila postavljena v obrambno držo, bi se morala upreti komunistični revoluciji. Revolucija je za uresničenje svojih ciljev kot sredstvo izbrala tudi človeško življenje (npr. Lojze Grozde, Lambert Ehrlich in mnogi drugi). Če izhajamo iz Bennetove trditve, da je vsaka obramba med komunistično revolucijo boljša kakor neobramba, potem so imeli nekateri za legitimno tudi uporabo etično neprimernih sredstev. Griesser - Pečarjeva in Šturm podrobno poročata, da se med revolucijo mnogi posamezniki niso mogli zanesti na legalno obrambo. Stranke sodnih postopkov zaradi – na primer – prirejenosti in fiktivnih obtožnic niso imele možnosti zagovora in obrambe (Griesser - Pečar 2005; Šturm 2015). Kot zgled vzemimo moralno degradacijo duhovnikov na podlagi lažnih obtožnic, ki je bila za mnoge hujša kazen kakor smrt. Ko pa legalna obramba ni več

mogoča, ostane samonikla obramba lastnine in samoobramba. Na podlagi tega vidika bomo sedaj preučili različne tipe obrambe, ki so jih kristjani uporabili med revolucijo.

4.1 Krščanska drža

Prvi način obrambe je bila trdnost v osebnem prepričanju in v krščanski drži. *Divini Redemptoris* naroča kristjanom, naj se uprejo komunizmu najprej s svojo krščansko držo (1937, 4–5; 55). Podobno ta način upora in obrambe opiše škof Rožman (1936). Odnos katoličanov in kristjanov do nasprotnikov, tudi sovražnikov, naj bi temeljil na zapovedi ljubezni. Smisel krščanske religije je darovanje sebe za drugega, za nemočnega, da bi živel. (Petkovšek 2011, 12) Trdnost v veri in v svojem lastnem prepričanju je zato prva in obenem najzahtevnejša obramba in drža kristjana. Katoliška akcija, na primer, ki je med vojno delovala na območju italijanske okupacije, je svoje delovanje usmerila v vzgojo krščanskih vrednot pri mladih. Krščanska drža je bila opazna tudi pri več posameznikih in družinah, ki so vojakom – tako domačim revolucionarnim in protirevolucionarnim kakor tudi okupatorjem – pomagali preživeti bodisi z zdravniško oskrbo bodisi z živežem ali zatočiščem. Mnogi kristjani, tudi kleriki, so postali žrtve komunistične revolucije prav zaradi svoje krščanske drže. Ob tej obrambi velja posebej izpostaviti kriterij izkušnje. Kljub na videz preprostem navodilu je bila za človeka izkušnja, da bi vselej deloval v skladu s krščansko držo, večkrat nepredstavljiva in morda tudi svetniška. Bistvo krščanske obrambe bi torej morala biti vera v Boga in v božjo pravičnost. Idealna obramba v krščanskem smislu bi zato bila obrambna drža kot takšna. Vendar razum in izkušnja (ustrahovanje, boj za svoje lastno življenje in za življenje bližnjih) velevata drugače, to je: dejanje. Še več, primarni odziv na revolucijo ni nujno temeljil na verskem prepričanju ali navodilih Cerkve, temveč je pogosto izhajal iz dejanj, temelječih na preživetvenem nagonu. (Mlakar 2005, 23; Dolinar 2005, 61)

4.2 Fizična obramba in sodelovanje z okupatorjem

Drugi način upora je fizična obramba. Ljudje niso mogli ali želeli dopustiti terorja, ki so ga revolucionarji izvajali nad njihovimi družinami, nad sovaščani ali someščani. Likvidacije namreč niso sprejemljive v nobenem primeru, kljub domnevnemu, morebitnemu ali celo dejanskem sodelovanju z okupatorjem. (Baraga 1991) Zato je fizična obramba ena od logičnih možnosti upora proti revoluciji. Kristjanu resda kljub obrambi za doseg cilja niso dovoljena vsa sredstva. A v nekaterih primerih so se kristjani in tudi nekristjani uprli revolucionarjem s samoobrambo, z obrambo lastnine, nemalokrat pa tudi z uporom in z napadom. (Lešnik in Tomc 1995, 173–176) Pri tem je pomembno navesti, da protipartizanskih enot ni organiziral kler ali Cerkve niti nista bila iz njih *a priori* izključena. Škof Rožman je, na primer, blagoslovil in daroval mašo za domobrance, s tem pa naj bi podprl njihovo delovanje. (Griesser - Pečar in Dolinar 1996; Mikuž 1973, 291; Lešnik in Tomc 1995, 171) Pomemben vidik fizičnega upora v vrstah domobranskih vojaških enot pomeni tudi Slovenska katoliška akcija. Zaradi izbire med obveznimi vojaškimi služenji so se člani Slovenske katoliške akcije odločili za slovensko domobransko vojsko. (Pacek 2012, 232)

Sporen vidik fizičnega upora je sodelovanje upornikov z okupatorjem (Lešnik in Tomc 1995, 166). Okupator kot pravno legitimni nadzornik osvojenega območja je imel moč in željo po zaveznikih na okupiranem območju (Možina 1991). Kolaboracijo lahko tipološko razdelimo na tri tipe: izsiljena, prostovoljna, uporabljena v blaginjo okupiranemu prebivalstvu, in prostovoljna, uporabljena v skladu s cilji okupatorja. V zadnjem primeru je kolaboracija negativen pojem. Kolaboracijo v drugem pomenu besede, torej prostovoljno in uporabljeno v blaginjo naroda, pa zaznamo pri Ehrlichu. (Juhant 2009) Pri tem ne gre za »izdajstvo naroda«, temveč za posredovanje pri okupatorju za blaginjo naroda in državljanov. Včasih so zaradi osebne nemoči in zaradi terorja, ki so ga uporniki izkusili na svoji lastni koži (tudi kristjani), posegali po neprimernih metodah. (Stanovnik 2009) V teh primerih je bila kolaboracija mnogo bolj sporna. Kot primer navedimo posredovanje poimenkega spiska komunističnih revolucionarjev in vodilnih v odboru boja proti okupatorju zavojevalcu (okupatorju) zaradi deportacije ali likvidacije.

4.3 Sodelovanje s komunisti v OF

Tretji vidik odnosa med komunizmom in krščanstvom je sodelovanje kristjanov v Osvobodilni fronti (Repe 2008, 37). Komunistična revolucija bi imela manjše možnosti za uspeh, če vanjo ne bi bili vključeni katoličani, ki so se borili za svojo domovino. Namen sodelovanja katoličanov s partizani (večinoma) ni temeljil na ideologiji, temveč na boju proti okupatorju. Katoličani niso branili zgolj svojega prepričanja, ampak tudi svojo državo. Namesto da bi jih vpoklicali v okupatorjevo vojsko, je marsikdo vstopil v domačo vojsko oziroma paravojsko (v partizanske enote), čeprav je paravojska delovala pod komunistično oblastjo, ne samo da bi obvarovali domovino, ampak tudi zaradi revolucionarnega prevzema oblasti. Za kristjane je bil to boj proti okupatorju, za vodilne komunistične revolucionarje pa boj proti okupatorju in proti nasprotnikom režima. Eden od vidikov sodelovanja kristjanov s komunisti je temeljil tudi na koristih, ki bi jih bili deležni duhovniki za svojo službo, za vernike in za svojo lastno blaginjo. (Griesser - Pečar in Dolinar 1996)

4.4 Kulturni, medijski in politični upor proti komunizmu

Naslednji tip obrambe je osredotočenje tako na cerkveno kulturno in medijsko delovanje kakor tudi na bolj ozko gledano protikomunistično propagando. Duhovniki so bili med revolucijo eden od glavnih virov informacij na podeželju, saj so delovali kot učitelji, kot spovedniki in kot duhovniki; pomembno in specifično vlogo v protikomunistični propagandi pa so imele tudi pridige. Ljudje so se k duhovnikom zatekali po nasvet in se jim zaupali. Kot moralna avtoriteta so imeli veliko moč nad mišljenjem ljudi. Na drugi strani je bila cenzura v šolah in po knjižnicah, ki je privedla do usmerjenega izobraževanja v korist revolucionarni ideologiji.

»Revolucija ima sprva obliko propagandne vojne, pri čemer prednjači revolucionarna stran z obtožbami in etiketami o kolaboraciji, o izdajalski protinarodni gospodi in navsezadnje o beli gardi, kar ob drugih elementih kaže na stopnjujoče se ideološko razredno nasprotje.« (Mlakar 2005, 22)

Revolucionarna komunistična literatura in propaganda sta zahtevali medijski odgovor Cerkve in njenih pripadnikov (pridige, govori, pisma, Škofijski list, Slovenski Primorec, Slovenski (Štajerski) gospodar, Slovenec). S tem pa je bila ta literatura poleg domobranske alternativa komunistični propagandi. Propaganda in mediji imajo pomemben vpliv na odločitve posameznikov, pa naj prikazujejo resnico ali neresnico. Namen revolucije je, pokazati na upravičenost, ob tem pa mora biti zakrito dejansko stanje, in s propagando zavesti ljudi. (Cavanagh 2012) Cerkev se je torej čutila dolžno, da razkrije namen revolucionarjev in resnico, ki jo je propaganda zakrivala. Kljub poizkusom moralne degradacije mnogih katoliških duhovnikov pa je Cerkev ohranila moralno integriteto. (Stres 1998, 9–11)

4.5 Ločenost Cerkve in države kot protiargument upora proti revoluciji

Protiargument uporu kot dolžnosti obrambe Cerkve in kristjanov nasproti revoluciji temelji na ločenosti Cerkve in države. Zakaj bi se Cerkev kakorkoli vmešavala v revolucijo? Cerkev in država sta v pravnem smislu ločeni, odnosi med Cerkvijo in državo pa so bili med revolucijo zaostreni. Katoličani so s svojo vero močno vplivali na državo v predvojnem obdobju. Kakor trdi Smrke, »protiklerikalni« pol ni imel enakopravnih možnosti v boju proti rimskokatoliški Cerkvi in proti tedanji Slovenski ljudski stranki, ki je po njegovem mnenju obvladovala družbeni položaj (1996, 68–69). Odnosi med državo in Cerkvijo so se še bolj zaostрили med revolucijo (Dolinar 2005, 61). Med komunistično revolucijo so se nekateri cerkveni dostojanstveniki aktivno vključili v politično življenje. Z aktivnim političnim udejstvovanjem so želeli Cerkvi pridobiti moč, glas, se boriti proti okupatorju in morda s krščanskim naukom braniti človekove pravice.

Protiargument je utemeljen, kar zadeva Cerkev kot organizacijo in njeno delovanje med komunistično revolucijo in v komunizmu. Marsikatero vmešavanje v politiko med revolucijo ni bilo dobro premišljeno, čeprav ga Cerkev ni prepovedala. Ločenost Cerkve in države je postopoma stopala v veljavo, še posebno z drugim vatikanskim koncilom, ki s teorijo o avtonomiji zemeljskih stvarnosti jasno razmeji področje vere in morale, znanosti in države. Okrožnica *Rerum Novarum* resda pozove k udejstvovanju laikov na družbenopolitičnem področju, vendar so na čelu laičskih združenj kleriki, na primer pri Katoliški akciji, katere idejna zasnova je bila predstavljena v okrožnici *Ubi arcano* (Pij XI. 1922). Na drugi strani pa imamo ljudi, kakor je bil Lambert Ehrlich, ki je s svojim posredovanjem rešil iz okupatorjevih zaporov in priporov nemalo Slovencev (Juhant 2009).

Tipološka diferenciacija obrambe in upora je eden od ključev razumevanja samega odnosa med krščanstvom in komunizmom in komunistično revolucijo. V uvodu smo povedali, da je bila revolucija prelom v odnosu med Cerkvijo in državnimi strukturami. Revolucija je prevzela obvladovanje državnih institucij, Cerkev pa je postala alternativa komunistični revoluciji. Ideologija in delovanje v konkretnih primerih sta povzročila prizadetost tako v protirevolucionarnih kakor tudi v revolucionarnih sferah. (Lešnik in Tomc 1995, 192)

5. Sklep – krščanstvo kot temelj prihodnosti

Čeprav je bila Cerkev med revolucijo postavljena v defenzivni položaj, ji je zanj značilna opredelitev do komunizma naložila dejavno družbenopolitično opravljanje poslanstva. Namen te študije je bil, prikazati samozavedanje Cerkve o problemih družbe in iskanje rešitev v revolucionarnem okolju, ki bi bile v skladu s krščanskim naukom. Hkrati je študija pokazala na neprimernost nekaterih metod širše cerkvene skupnosti v obrambi in uporabi, vendar te metode ne zanikajo dejstva o dolžnosti upora in obrambe, ki izhaja iz krščanskega pojmovanja in drže do sočloveka. Dolžnost temelji na krščanskem nauku, ki uči in zapoveduje ljubezen do bližnjega (tudi sovražnika), na primer skrb za ranjene med revolucijo, posredovanje resnice, vlivanje upanja in pomoč pri ohranitvi življenja. Nadaljnji in tu in tam nezavedni, večkrat ideološko utemeljeni razlogi, na podlagi katerega so se kristjani uprli, je bilo razlikovanje med krščanstvom in komunizmom. Glede tega je bil upor proti revoluciji nujen zaradi kršitve človekovih pravic, kakor so, na primer, ustrahovanje, usmrtnice in fiktivne obtožnice. Ker je bila komunistična revolucija (tudi v Sloveniji) zločin proti človeštvu, se je bila Cerkev kot moralna avtoriteta dolžna postaviti nasproti revoluciji. Če ne bi varovala pravic, bi zanemarila svoje poslanstvo bolj, kakor ga je z uporabo nekateri neprimernih metod. Prvotni namen obrambe je bil tako skrb za sočloveka zaradi njegove človeškosti.

Nasprotovanja med Cerkvijo in nekaterimi državnimi strukturami na Slovenskem je viden še danes. Konflikt se nadaljuje tako v Cerkvi oziroma med kristjani kakor tudi med privrženci komunistične revolucije oziroma njenih simpatizerjev. Vloga krščanstva in Cerkve pa je toliko let po revoluciji spet etična drža dialoga ne samo s somišljeniki in akterji komunistične revolucije, ampak tudi z nasledniki voditeljev in snovalcev revolucije. S svojim edinstvenim sporočilom upanja in odpuščanja je krščanstvo dolžno pristopiti (in povabiti) k dialogu. K temu bosta bistveno pripomogla predvsem priznanje oziroma izpovedovanje zgodovine in refleksija delovanja med revolucijo. Obtoževanje in samoviktimiziranje ne moreta biti temelj prihodnosti. Odpuščanje Cerkve sami sebi glede izbire nekaterih metod obrambe in načinov upora in priznanje svojih lastnih napak omogoči resda neobvezno odpuščanje drugi (revolucionarni) strani. Obenem bi sočutno priznanje krivde Cerkvi prošnjo odpuščanja revolucionarne strani pravzaprav omogočilo. Kakor opiše Anton Stres:

»Grozodejstva in krivice, ki so se dogajale med vojno in po njej, ne obtožujejo samo njihovih storilcev. Obtožujejo nas vse Slovence in vsakega človeka. Zato ni dovolj, da smo zgolj zgroženi nad tem, kaj nosi v srcu pravzaprav vsak izmed nas. Zato je tu primerno sočutje. Tako se začenjamo zavdati svoje lastne odgovornosti.« (Stanonik 2007, 125)

Reference

- Baraga, France.** 1991. Portret tedna: Anton Drobnič. *Delo*, 19. 3.
- Bennet, John Coleman.** 1948. *Christianity and Communism*. New York: Association Press.
- Besançon, Alain.** 2014. *Zlo stoletja: o komunizmu, nacizmu in edinstvenosti judovskega holokavsta*. Prev. Jasmina Rihar. Ljubljana: Družina.
- Cavanagh, Michael.** 2012. *War and Morality: Citizens' Rights and Duties*. Jefferson, NC, London: Mcfarland&Company.
- Dolinar, France M.** 2005. Duhovniki v primežu revolucije. V: *Žrtve vojne in revolucije*, 61–69. Ur. Janvit Golob, Peter Vodopivec, Tine Hribar, Janko Prunk in Milena Basta. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije.
- Girard, René.** 2006. *Gledam satana, ki kakor blisk pada z neba*. Ljubljana: Kud logos.
- Goodwin, Jeffrey Roger.** 2001. *No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945–1991*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Granda, Stane.** 2008. *Slovenija, pogled na njeno zgodovino*. Ljubljana: Littera picta.
- Grefthen, Emil A.** 1952. *Communism and Christianity*. Washington, D.C: Public Affairs Press.
- Griesser - Pečar, Tamara.** 2007. *Razdvojeni narod*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- — —. 2005. *Cerkev na zatožni klopi: sodni procesi, administrativne kazni, posegi »ljudske oblasti« v Sloveniji od 1943 do 1960*. Ljubljana: Družina.
- Griesser - Pečar, Tamara, in France M. Dolinar.** 1996. *Rožmanov proces*. Ljubljana: Družina.
- Hubert, Don, in Thomas G. Weiss, ur.** 2001. *The Responsibility to Protect: Supplementary Volume to the Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty*. Ottawa: International Development Research Centre.
- Jugoslovan.** 1931. 3. september. Digitalna knjižnica Slovenije. <https://dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-PN4WRQMF> (pridobljeno 10. 9. 2017).
- Juhant, Janez.** 2009. *Idejni spopad: Slovenci in moderna*. Ljubljana: Teološka fakulteta.
- — —. 1995. Idejna vloga škofov Rožmana in Tomažiča v življenju našega naroda v obdobju med vojnami. *Bogoslovni vestnik* 55, št. 4:397–412.
- Kovačič Peršin, Peter.** 2014. Etična preobrazba kot pogoj sprave. *Stati inu obstatu*, št. 19/20:147–159.
- Lampret, Urška.** 2016. Komunizem v perspektivi Girardovega razumevanja grešnega kozla. *Bogoslovni vestnik* 76, št. 2:303–313.
- Leon XIII.** 1891. *Rerum Novarum*. Encyclical of Pope Leo XIII on Capital and Labor. The Holy See. http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/en/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum.html (pridobljeno 12. 5. 2017).
- Lešnik, Doroteja, in Gregor Tomc.** 1995. *Rdeče in črno: slovensko partizanstvo in domobranstvo*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Marx, Karl.** 1848. Manifesto of the Communist Party. Marx Engels Archive. 2000. <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1848/communist-manifesto/> (pridobljeno 7. 1. 2017).
- Mikuž, Metod.** 1973. *Pregled zgodovine narodno-osvobodilne borbe v Sloveniji*. Zv. 3/4. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Mrak, Boris.** 2005. Krogi nasilja med Slovenci v vojnih letih od 1941. do 1945. leta. V: Golob idr. *Žrtve vojne in revolucije*, 22–28. Referati in razprava s posveta v Državnem svetu 11. in 12. novembra 2004, ki sta ga pripravila Državni svet Republike Slovenije in Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani. Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije.
- Možina, Jožko.** 1991. Domobranci niso bili kvilingi. Pogovor z Antonom Drobničem. *Tribuna*, 9. 12.
- Pacek, Dejan.** 2012. Pregled zgodovine Katoliške akcije na Slovenskem. *Bogoslovni vestnik* 72, št. 2:219–234.
- Petkovšek, Robert.** 2011. »Grešni kozel« – ključ do razumevanja človeške kulture. V: René Girard, *Grešni kozel*, 7–19. Ljubljana: Teološka fakulteta.
- — —. 2015. Demonično nasilje, laž in resnica. *Bogoslovni vestnik* 75:233–251.
- — —. 2016. *Filozofsko-antropološki pogledi na človeka*. Ljubljana: Teološka fakulteta.
- Pij IX.** 1846. Enciclica *Qui Pluribus* del Sommo Pontefice Pio IX. La Santa Sede. <https://w2.vatican.va/content/pius-ix/it/documents/enciclica-qui-pluribus-9-novembre-1846.html> (pridobljeno 10. 3. 2017).
- Pij XI.** 1937. *Divini Redemptoris*. https://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19370319_divini-redemptoris.html (pridobljeno 3. 2. 2017).
- — —. 1922. *Ubi arcano Dei consilio*. Encyclical of Pope Pius XI on the Peace of Christ in the Kingdom of Christ. The Holy See. https://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19221223_ubi-arcano-dei-consilio.html (pridobljeno 24. 5. 2017).
- Pučnik, Jože.** 1993. Brema preteklosti. *Nova revija: mesečnik za kulturo* 12, št. 136/137:947–953.
- Repe, Božo.** 2008. The Liberation Front of The Slovene Nation. V: *Resistance, Suffering, Hope:*

The Slovene Partisan Movement 1941–1945, 36–47. Ur. Jože Pirjevec in Božo Repe. Ljubljana: National Committee of Union of Societies of Combatants of the Slovene National Liberation Struggle; Trst: Založništvo tržaškega tiska.

Roter, Zdenko. 1976. *Katoliška Cerkev in država v Jugoslaviji 1945–1973*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Rožman, Gregorij. 1936. Gospodom duhovnikom za leto 1936. *Ljubljanski škofjski list*, marec.

Smrke, Marjan. 1996. *Religija in politika: spremembe v deželah prehoda*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Stanonik, Marija. 2007. *Odpuščam in prosim odpuščanja*. Ljubljana: Družina.

Stanovnik, Justin. 2009. Denis pokora, pogovorni šov na Vesti: Justin Stanovnik. Vimeo, kanal Vestimo. <https://vimeo.com/3633337> (pridobljeno 10. 1. 2017).

Stres, Anton. 1998. *Cerkev in država*. Ljubljana: Družina.

Šturm, Lovro, ur. 2015. *O vzponu komunizma na Slovenskem*. Ljubljana: Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko.

Toš, Niko. 1969. *Slovensko javno mnenje 1969*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Visoka šola za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.

Ušeničnik, Aleš, ur. 1940. *Okrožnica Pija XI. Quadregesimo anno: o obnovi družbenega reda*. Domžale-Groblje: Misijonska tiskarna.

Vode, Angela. 2004. *Skriti spomin*. Ur. Alenka Puhar. Ljubljana: Nova revija.